

6. Титаренко Т.М. Життєвий світ особистості у межах і за межами буденності / Т.М.Титаренко. – К.: Либідь, 2003. – 376 с.

Self-determination is one of the fundamental concepts of psychology. Vital self-determination consists in transition from spontaneous impulsive decision-making to real self-determination. In their development individuals advance pass from spontaneous way of the life to that they choose themselves.

Key words: Self-determination; self-determination; vital, personality, social, professional self-determination; vital way; purpose.

Отримано: 28.12.2009

УДК 159.923.3 “71”.001.361 : 378

А.М. Лукіяничук

МОДЕЛЬ РОЗВИТКУ ПРОФЕСІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ МАЙБУТНІХ ПЕДАГОГІВ

У статті розглянуто основні підходи до визначення та вивчення професійної ідентичності як проблеми підготовки майбутніх вчителів. Автор зосереджує увагу на складових компонентах професійної ідентичності. На матеріалах теоретичного аналізу проблеми у вітчизняній та зарубіжній літературі розроблено модель розвитку компонентної структури професійної ідентичності.

Ключові слова: професійна ідентичність, образ професійного “Я”, комунікативний компонент, емпатійний компонент, емоційно-вольовий компонент.

В статье рассмотрены основные подходы к определению и изучению профессиональной идентичности как проблемы подготовки будущих учителей. Автор концентрирует внимание на составляющих компонентах профессиональной идентичности. На материалах теоретического анализа проблемы в отечественной и зарубежной литературе разработана модель развития компонентной структуры профессиональной идентичности.

Ключевые слова: профессиональная идентичность, образ профессионального “Я”, коммуникативный компонент, эмпатийный компонент, эмоционально-волевой компонент

Модернізація сучасної вищої освіти, пов'язана із залученням України до Болонського процесу, передбачає принципово новий підхід до підготовки майбутніх фахівців, особливо вчителів. На сучасному етапі розвитку суспільства система освіти і науки достатньо гнучко відображає зміст наявних перетворень. Відчутними є зрушення, що відбуваються у взаємодії особистості і діяльності майбутнього вчителя. Саме на основі усвідомлення студентом індивідуальних особливостей особистості у нього формується позитивне ставлення до педагогічної діяльності, завдяки досягненню образу майбутньої професійної діяльності у майбутніх фахівців актуалізується усвідомлення особистісного досвіду, формуються власні цілі, здійснюється вибір стратегій професійного саморозвитку. Особливу роль у взаємодії особистості і діяльності у студентському віці відіграє ідентифікація, у процесі якої розвивається важлива для майбутнього педагога якість діяльності – професійна ідентичність, що дозволить йому ввійти у професійну діяльність з оптимальними вміннями до самовдосконалення, сприятиме оптимальній професійній адаптації. Зазначена здатність майбутнього вчителя повинна формуватися ще під час навчання у вищому навчальному закладі.

Професійна ідентичність раціональна і рефлексивна за своєю природою, вона тісно пов'язана зі становленням в особистості здатності до розпізнавання у педагогічній діяльності власних властивостей, що є необхідними для розвитку професійного “Я” образу. Якщо особистість майбутнього вчителя є показником його входження у професійне середовище, то розвиток у студентів ідентичності є показником їхньої адаптації до професійного середовища та міжособистісних взаємин з майбутніми колегами педагогами.

Сутність сучасних наукових тенденцій розвитку професійної ідентичності майбутніх молодших спеціалістів педагогічного профілю полягає у здійсненні переходу від структурного вивчення особистості та її діяльності до аналізу розвивальної взаємодії їх динамічних систем. Інтегративний характер змісту професійної ідентичності обумовлює вивчення психологічних основ її розвитку ідентичності як показника збереження психічного здоров'я особистості (В.А.Ананьєв, Е.Еріксон, В.В.Колпачников, О.Хорні), здатності до самоактуалізації (А.Маслоу), переживання емоційно-вольового стану власної індивідуальності (О.Б.Весна, Р.Ленг, Е.Фромм), засоби освоєння суспільного та індивідуального психологічного простору (Е.Еріксон, Д.І.Фельдштейн), здатності до самопрезентації (Р.Тайс, Д.Хаттон), основи самовизначення

(Т.М.Буякас). Порушення у розвитку професійної ідентичності проявляються в негативному ставленні до себе як майбутнього професіонала провокує конформний внутрішній стан особистості.

Дослідженнями власне професійної ідентичності займаються сучасні вітчизняні науковці С.Д. Максименко, Н.В. Чепелева, В.В. Панок, Н.І. Пов'якель, Т.М. Буякас, Л.Б. Шнейдер. Власне педагогічна ідентичність розкривається в роботах В.Л. Зливкова, О.В. Винославської. Структурно-динамічний підхід до висвітлення психологічної природи ідентичності запровадили М.Й. Боришевський, П.І. Гнатенко, В.М. Павленко. Специфіка професійно-педагогічної підготовки та формування педагогічної культури, суб'єктності педагога розгортається в працях В.М. Галузінського, М.Б. Євтуха, В.І. Завацького, І.А. Зязюна, В.І. Маковецького, О.Г. Мороза.

Останнім часом інтерес психологів до проблеми саме професійної ідентичності помітно зростає. Але попри доволі значний обсяг теоретичних і експериментальних досліджень розвитку професійної ідентичності зазначимо, що власне проблема професійної ідентичності майбутніх вчителів знаходиться на етапі вивчення. Неузгодженими залишаються погляди на структуру професійної ідентичності майбутніх спеціалістів, взаємозв'язок професійної ідентичності й ідентичності соціальної та особистісної. Потребує досліджень динаміка розвитку професійної ідентичності в процесі професійного становлення особистості студента.

Вітчизняній та зарубіжній психології притаманні тривалі спроби пояснити закономірності становлення професійних якостей особистості майбутнього вчителя, маємо на увазі питання розвитку в особистості професійної ідентичності як здатності до сприйняття і привласнення загально визнаних суспільством педагогічних якостей особистості та психологічних технологій педагогічної діяльності.

У дослідженні поняття “ідентичність” досліджуємо як таке, що включене в особистісний простір. Ідентичність – це якість особистості, її здатність, психологічні можливості оволодіння педагогічною діяльністю за допомогою вибору засобів, які доступні для окремої особи і вважаються важливими для праці вчителя; а процес, що забезпечує розвиток професійної ідентичності особистості, є ідентифікаційним.

Розвиток професійної ідентичності у майбутнього вчителя – це шлях ототожнення власних індивідуальних властивостей з індивідуальними властивостями досвідченого вчителя, які викликають у студентів інтерес, захоплення, стають для нього

близькими, зрозумілими і бажаними для майбутньої професійної діяльності.

На основі аналізу досліджень з питань складових компонентів професійної ідентичності робимо висновок, що у структурі професійної ідентичності є комунікативний, емоційно-вольовий та емпатійний компоненти, які, взаємодіючи, формують ядро професійної ідентичності – образ професійного “Я”, зміст якого, крім названого вище, складає навчально-професійна діяльність, вивчення студентами передового педагогічного досвіду, академічні компетенції, що формує майбутні індивідуальні якості особистості і властивості педагогічної діяльності. Зазначене, вважаємо, сприятиме сформованості у майбутніх фахівців педагогічного профілю низки якостей, властивостей, а саме: дотримання моральних принципів загальнолюдських ідеалів; розуміння сучасних проблем розвитку суспільства, людського буття, духовної культури; початкові знання з різних напрямів культури, мистецтва, науки; загальна ерудиція; широке коло інтересів; здатність співчувати, співпереживати, вільно спілкуватися з людьми різного віку.

Системотворчий зміст образу професійного “Я” становить професійний інтерес до інноваційного педагогічного досвіду, когнітивна ініціатива, комунікативна активність та самопрезентація професійних досягнень.

Отже, аналізуючи досвід вчених ми дійшли висновку, що у структурі професійної ідентичності майбутнього вчителя є комунікативний, емпатійний та емоційно-вольовий компоненти.

Комунікативний компонент ідентичності. Навчально-професійна діяльність, завдяки якій формується професійне “Я”, сприяє розвитку комунікативності. Комунікативну діяльність педагог здійснює постійно, оскільки для ефективності своєї роботи він повинен бути і джерелом інформації, і людиною, яка намагається пізнати іншу людину чи групу людей, бути організатором спільної діяльності, взаємовідносин та спілкування у колективі. Недостатній розвиток комунікативних здібностей майбутнього педагога, незнання структури і законів професійного спілкування, низький рівень комунікативних умінь і комунікативної культури призводить до того, що співрозмовники швидко втомлюються, дратуються, почувають себе невпевнено, перебувають у постійній емоційній напрузі, що, звичайно, ускладнює їх роботу. Отже, і рівень розвитку професійної ідентичності безпосередньо залежить від наявного рівня розвитку комунікативних здібностей студента.

Аналіз наукових досліджень учених у сфері вікової та педагогічної психології дозволяє стверджувати, що в педагогічній

діяльності виняткове значення має взаємодія вчителя з колегами, учнями завдяки індивідуально-психологічним якостям особистості вчителя, які передбачають здатність встановлювати контакти, обмінюватися інформацією, приходити до згоди в умовах інтеракції.

У професійному просторі комунікативна діяльність педагога є логічним взаємозв'язком між індивідуальними особливостями спілкування і соціальною обумовленістю педагогічного комунікативного процесу. Розглядаючи комунікативний компонент педагогічної діяльності як здатність до педагогічних впливів, Н.В. Кузьміна розкриває його зміст як можливість встановлювати адекватні взаємовідносини відповідно до розвитку учнів та їхніх вимог до вчителя [2, с. 386-388]. Автор вважає, що комунікативний компонент, виявляючись у специфічній чутливості педагога до способів встановлення контакту – ефективних взаємовідносинах, забезпечується здатністю до ідентифікації, чутливістю до індивідуальних особливостей учнів, добре розвиненою інтуїцією, сугестивними властивостями.

У процесі дослідження педагогічного спілкування дослідники роблять висновок про його принципову тотожність самій педагогічній діяльності, тобто про її комунікативну природу (В.А.Кан-Калик, О.М.Коропецька, О.О.Леонт'єв, С.Д.Максименко, В.В.Рижов, М.В.Савчин, В.А.Семиченко, С.В.Терещук, М.В.Тоба, Т.Д.Щербан та ін.). По суті, жодна з функцій педагога не може бути здійснена поза його багатогранною взаємодією і спілкуванням з дітьми. В педагогічній діяльності спілкування є не однією з функцій вчителя (поряд з іншими), а універсальною формою самої цієї діяльності, як те, в чому власне і функціонує сама ця діяльність.

Комунікативні здібності можна розглядати як сукупність професійно-особистісних якостей, які є основою готовності вчителя до педагогічного спілкування і спрямовують його до пошуку й прийняття адекватних рішень в ситуаціях взаємодії з учнями. Важливою ознакою комунікативних здібностей є вираження названих особливостей в поведінковій реакції вчителя під час реального міжособистісного спілкування в умовах педагогічної ситуації.

Отже, вважаємо, для розвитку професійної ідентичності існує потреба розвитку у майбутніх педагогів комунікативних якостей особистості, як однієї з визначальних умов ефективної взаємодії з учнями і колегами у процесі передавання майбутньої професійної діяльності та з метою самовдосконалення, розвитку.

Емпатійний компонент. Актуальна на сьогоднішній день парадигма особистісно орієнтованого навчання і виховання передбачає суб'єкт-суб'єктні взаємостосунки, за яких студент

виступає рівноправним з викладачем партнером у співпраці. Саме емпатійність дозволяє вивести процес розвитку індивідуальності майбутнього вчителя на рівень відповідності психологічним закономірностям суб'єкт-суб'єктної взаємодії людей взагалі, зокрема – і в системі “дитина-дорослий”. Таке спілкування характеризується рівністю психологічних позицій учасників (обидва суб'єкти), обоюдною активністю сторін, за якої кожен не тільки випробує дію, але і сам рівною мірою впливає на іншого взаємним проникненням у світ відчуттів і переживань один одного, готовністю визнати думку іншої сторони, прагненням до співчуття, співпереживання, співучасті, активною взаємною гуманістичною установкою. Ідея суб'єкт-суб'єктної взаємодії педагога з вихованцем заснована на працях В.О.Сухомлинського, як основа педагогічної системи. У його роботах розроблено основні аспекти суб'єкт-суб'єктного спілкування, що реалізується в контексті педагогічних проблем. В.О.Сухомлинський стверджував, що головною передумовою успіху у виховній роботі є емоційний розвиток педагога, культура його відчуттів. Необхідною умовою виховуючого спілкування він вважав уміння входити у внутрішній світ дитини. На його переконання, проникнути в душевний світ можна через глибоке розуміння та емоційне співпереживання. “Мудра влада педагога – це перш за все здатність все зрозуміти” [7, с. 50].

Варто зауважити, що, аналізуючи сутність поняття “емпатія”, дослідники розглядають її не як другорядну характеристику особистості педагога, а як визначальну особливість особистості. Б.І.Ковальовим на основі досліджень проблеми адекватності уявлень педагогів про розуміння їх учнями [4, с 48-58] було встановлено, що адекватними можуть бути уявлення вчителів як з демократичним, так і з авторитарним стилями спілкування, проте в останніх розуміння позиції іншого не сприяє формуванню вмінь розв'язання конфліктів з учнями. Дослідником також було виявлено групу педагогів з низькою адекватністю уявлень, але з точною самооцінкою і загальною доброзичливою спрямованістю на дитину. Такі вчителі виявилися здатними мирно співіснувати з дітьми в класі, погано розуміючи істинні мотиви поведінки дитини. Отже, для нормалізації взаємостосунків з учнем педагогу потрібно не лише усвідомлювати позицію школяра – важливо вміти співпереживати її разом з ним, тобто бути здібним до емпатії.

Останнім часом емпатія розглядається як особливий вид здібностей, що передбачає педагогічну майстерність. Так, результати роботи Т.В.Василішиної показали, що високим рівнем

емпатії володіють педагоги досвідчені, з великим стажем роботи (6 – 15, 16 – 25 років)

У сфері освіти К.Роджерсом і його послідовниками проведені масштабні (600 вчителів, 10 тис. учнів) дослідження, що показують роль емпатії в навчанні і вихованні. Так, в учнів учителів-фасилітаторів, демонструючих більш високий рівень емпатії, в порівнянні з дітьми, що навчаються у “традиційних вчителів”, спостерігалось: 1) менше пропусків занять в навчальному році; 2) більше особової автономності; менше за фізичну і вербальну агресію; 3) більш розвинена “я-концепція”, самоповага; 4) більш високі академічні успіхи; 5) менше актів вандалізму; 6) менше дисциплінарних проблем; 7) більш високий IQ; 8) зростання творчості упродовж року; 9) велика спонтанність, свобода прояву, більш високий рівень мислення [8, с. 202-203]. Науковий пошук К.Роджерса, заснований на використуванні особливого критерію, яким є унікальна якість особистості вчителя, названа емпатією. Р.Бернс також описує результати різних експериментів, що стосуються впливу особистісних якостей вчителя на ефективність навчання і формування позитивної “Я-концепції” учнів. Серед них він виділив такі: 1) прагнення до максимальної гнучкості; 2) здібність до емпатії, сензитивність до потреб; 3) уміння надати особистісного забарвлення викладанню; 4) установка на створення позитивних підкріплень для самосприйняття; 5) володіння стилем легкого, неформального, теплого спілкування з учнями; 6) емоційна врівноваженість, упевненість в собі.

Про трактування емпатії як професійної якості педагога йде мова в роботах К.Бютнера, який розглядає відчуття вчителя як важливий педагогічний засіб, раціональне використання якого може дати великі позитивні результати в роботі з дітьми. К.Бютнер розглядає емпатію як сукупність рис особи педагога, що дозволяють йому використовувати свої відчуття в педагогічній ситуації як індикатор стану дітей і групової атмосфери в цілому, як спосіб, що забезпечує успіх у взаємостосунках з учнями.

Отже, аналіз наукової літератури, досвіду досліджень різних психологів показав, що емпатія є професійально значущою якістю, властивістю, необхідною для встановлення суб’єкт-суб’єктних рівноправних відносин вчителя і учня за яких, як зазначав Ш.О.Амонашвілі, “школяр відчуває себе не об’єктом педагогічних дій, а самостійно і вільно діючою особою” [1].

Ідентифікація (ототожнення) як механізм емпатії є способом розуміння іншої людини на основі її усвідомленого чи неусвідомленого уподібнення характеристикам самого суб’єкта. Ідентифікація сприяє

переносу суб'єкта в позицію іншої людини. У процесі такого проникнення засвоюються особистісні смисли, що допомагає зрозуміти внутрішній стан, наміри, мотиви, почуття іншої людини. М.М. Обозов зазначає, що ідентифікація є результатом дії такої фундаментальної властивості людини, як здатність порівнювати себе, свою особистість, поведінку, стан з іншими людьми.

Педагогічну емпатію визначаємо як здатність учителя до реалізації емпатійної педагогічної дії, що є невід'ємною складовою розвитку професійної ідентичності.

Отже, в педагогічній діяльності емпатія є особистісною якістю вчителя-професіонала, і водночас, елементом цілісної системної педагогічної дії. Очевидно, що ці два аспекти емпатії знаходяться в тісному взаємозв'язку і сприяють формуванню образу професійного "Я" та розвитку професійної ідентичності.

Емоційно-вольовий компонент. Емоції і воля тісно взаємодіють між собою і виконують безліч функцій, центральною з яких є регуляторна. Саме тому А.І.Киколов [3, с 7-11.], Е.А. Мілерян [5, с.5-83.] та ін. цю функцію досліджують переважно в тих видах діяльності, де людині доводиться долати різні емоційні, екстремальні, стресові та інші ситуації.

Емоційна регуляція діяльності реалізується в двох напрямках: як процес, що забезпечує управління психічними станами людини, його діяльністю і поведінкою; як сукупність прийомів і методів, оволодіння якими дозволяє регулювати психічні стани діяльність і поведінку інших людей.

Серед чинників, які обумовлюють формування механізмів емоційно-вольової регуляції, одне з важливих місць належить образу "Я", що детермінує напрям і динаміку поведінки суб'єкта.

Вивчення даної проблеми (І.Д.Бех, Н.Д.Завалова, Б.Ф.Ломов, В.А.Пономаренко та ін.) показало, що структура емоційно-вольового образу "Я" особистості не може розглядатися поза контекстом структури образу "Я" в цілому. Ми виходимо з уявлень про збірний характер образу "Я", який будується на основі уявлень особистості про себе. При цьому як компоненти виділяються окремі елементи збірного образу "Я": "фізичне Я", "соціальне Я", "Я – майбутній педагог" та ін.

Як регуляторний бік образу "Я" рівень домагань розглядається з позиції породження двох протилежних тенденцій: з одного боку, підтримувати свою самооцінку, уявлення про себе на максимально високому рівні, з іншого – знижувати свої домагання, щоб уникнути невдачі і тим самим не зашкодити самооцінці. Згідно формулі У. Джемса людина з метою підтримки самооцінки і

самоповаги повинна, або підвищувати ефективність своєї діяльності, щоб досягти успіху, або відмовлятися від домагань. Отже, рівень домагань виступає як регулятивна складова емоційно-вольового образу “Я” особистості. Його індикатором може виступати вираженість мотивації до успіху.

Для вивчення поведінкового компонента емоційно-вольового образу “Я” важливим є положення К. Роджерса [6.] про внутрішню узгодженість між образом “Я” і суб’єктивним досвідом. Критерієм узгодженості образу “Я” можуть виступати усвідомлені дії суб’єкта з самопрезентації, засновані на знанні своїх особових якостей, їх оцінки і ставлення до них. При переживанні внутрішньої неузгодженості між образом “Я” і суб’єктивним досвідом виникає стан напруги, з’являється тривога.

Тож поведінковий компонент емоційно-вольового образу “Я” особистості відображає такі характеристики, як її спрямованість по відношенню до себе і до інших та вираженість мотивації до успіху.

У період професійного навчання образ “Я” студента, перш за все, характеризується появою уявлення про себе як представника певної професії. Виходячи з даних досліджень (В.П.Андронов, Ю.Л.Скрибук), рушійною силою розвитку образу професійного “Я” в студентському віці є суперечність між уявленнями про професію і реальною суттю, з одного боку, і між уявленнями про себе як суб’єкта майбутньої професійної діяльності і своїми реальними можливостями, з іншою. Розвиток образу “Я” студентів відбувається у напрямі розширення уявлень про себе, формуванні несуперечливого і чіткого образу “Я” в системі майбутньої професійної діяльності. Це відбувається за рахунок включення в особистісний простір нових ознак розвиненої професії, що у свою чергу пред’являє нові вимоги до себе: змінюються критерії самооцінювання у подоланні стереотипів образу “Я”, в цілісному баченні себе в контексті майбутнього життя і професійної діяльності, тобто – педагогічної.

Отже, на основі аналізу психологічних праць робимо висновок, що серед особливостей образу “Я” студента можна виділити усвідомлення своєї індивідуальності, неповторності, стійку внутрішню позицію, її професійне самовизначення. При цьому зміст образу “Я” у студентському віці має динамічний характер і певною мірою залежить від актуальних емоційно-вольових станів, що переживаються студентами у професійному навчанні. Тому вважаємо, цілеспрямований вплив на емоційно-вольову сферу особистості сприятиме розвитку професійної ідентичності майбутніх молодших спеціалістів педагогічного профілю.

Отже, функція емоційно-вольового образу “Я” майбутніх педагогів полягає саме у забезпеченні емоційно-вольової регуляції поведінки студента в континуумі “спонтанність-цілеспрямованість”, виходячи з уявлень про свої можливості.

Так, у результаті теоретичного аналізу проблеми розвитку професійної ідентичності та її структурних компонентів ми доходимо висновку, що образ професійного “Я” є системоутворювальним; він об’єднує сфери професійного навчання і педагогічної діяльності та їх компоненти.

З урахуванням вищезазначеного та на основі дослідження проблеми розвитку професійної ідентичності, припускаємо, що теоретичну модель професійної ідентичності майбутнього молодшого спеціаліста педагогічного профілю можна представити у вигляді трьох взаємозв’язаних компонентів: комунікативного, що характеризує уявлення про сферу педагогічної діяльності і вміння передавати та приймати інформацію, що безпосередньо стосується професійної діяльності майбутнього педагога; емпатійного як особливу здатність (властивість) учителя до осягнення (відбиття, проникнення, входження, відгукуваності, прийняття, співучасті, співчуття) емоційних переживань (станів) і внутрішнього світу (думок) учнів, що дозволяє досягати взаємопорозуміння, обрати відповідно до цього доцільні спільні засоби само- і взаєморегуляції у процесі міжособистісної взаємодії; емоційно-вольовий компонент, що відображає такі характеристики особистості, як її спрямованість у діяльності на себе і на інших та вираженість мотивації до успіху (рис. 1.1).

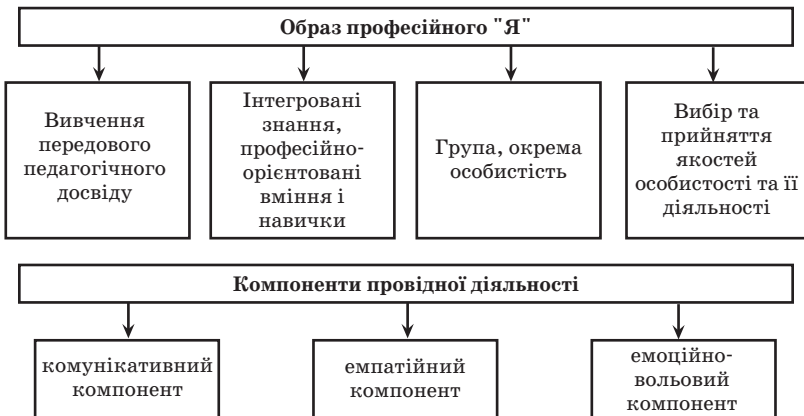

Рис 1. Модель розвитку компонентної структури професійної ідентичності

Отже, проблеми розвитку професійної ідентичності майбутнього вчителя, як свідчать дані теоретичного дослідження, дозволили виділити складові компоненти професійної ідентичності та співвіднести їх зміст з психологічними характеристиками навчально-професійної діяльності.

Список використаних джерел

1. Амонашвили Ш.А. Психологические основы педагогики сотрудничества. Книга для учителя. – К.: Освіта, 1991. – 111 с.
2. Вікова та педагогічна психологія: Навч. посіб./ О.В.Скрипченко, Л.В.Долинська, З.В.Огороднійчук та ін. 2-ге вид. – К.: Каравела, 2007. – 400 с.
3. Киколов А.И. Умственный труд и эмоции. – М.: Медицина, 1978. – С.7-11.
4. Ковалев Б.И. Адекватность представлений педагогов о понимании их учащимися // Общение и формирование личности: Сб.науч.трудов. – Гродно, 1984. – 112 с. – С.48–58.
5. Милерян Е.А. Эмоционально-волевые компоненты надежности оператора //Очерки психологии труда оператора. – М.: Наука, 1974. – С.5-83.
6. Роджерс К. К науке о личности //История зарубежной психологии. Тексты. – М.: МГУ, 1986. – С. 200-231.
7. Сухомлинский В.А. Сердце отдаю детям. – К.: Радянська школа, 1988. – 271 с.
8. Goldstein A.P., Michaels G. Y. Empathy development training, consequence. New Jersey, London, 1985.–258 p.

The main approaches to the definitions and studying professional identity as a problem of preparation future are examined in this article. The author pays attention to compounds of professional identity's component. The models of the component structure's development of professional identity are cultivated on the problem's analysis of theoretical material in native and foreign literature.

Key words: professional identity, the image of professional "I", communicative component, emotionally-free component.

Отримано: 17.12.2009